

EEN ONUITGEGEVEN ERFENIS

Het archief Hendrik Jozef Elias

Toen Hendrik Elias (1902-1973) na de Tweede Wereldoorlog zijn intellectuele nalatenschap aan Frans Van der Elst (1920-1997) toevertrouwde, was het geen verrassing dat de advocaat en vertrouweling van Elias druk bevestigd werd over de inhoud van het archief. Vooral de niet-afgewerkte memoires van de gewezen leider van het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) wekten de interesse van veel historici. Van der Elst waakte echter als een sfinx over de papieren erfenis van Elias en gaf slechts met mondjesmaat informatie vrij over het archief. Zijn artikel uit 1974, *Dr. Elias als leider van het VNV*, geschreven op basis van de memoires van Elias, zorgde dan ook voor veel polemiek. Een kwarteeuw later had Pieter Jan Verstraete voor zijn omvangrijke biografie over Elias (*Hendrik Jozef Elias*, Kortrijk, 2005) wel toegang tot het archief, dat door de zorgen van Wim Van der Elst, de oudste zoon van Frans Van der Elst, in 2004 werd overgedragen aan het ADVN. In het kader van de inventarisatie van het archief Frans Van der Elst (BE ADVN AC164) werd recent het daarmee verweven archief Hendrik Jozef Elias (BE ADVN AC383) voor het publiek ontsloten.

Van academicus tot Leider

Hendrik Jozef Elias werd op 12 juni 1902 geboren in Machelen (Brabant) als zoon van een postbediende. Hij doorliep het middelbaar onderwijs aan het Institut de Bonne Espérance in Vilvoorde en bleek er al snel een briljant student. Ook aan de Katholieke Universiteit in Leuven behaalde hij uitmuntende resultaten en sloot hij zijn

Hendrik Elias, jaren 1930. [BE ADVN AC383 – Archief Hendrik Jozef Elias]

historische studies af met grootste onderscheiding op een proefschrift over *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder aartshertogen Albrecht en Isabella*. Zijn daaropvolgende ambitie om als academicus een Vlaams antwoord te bieden op de Belgische historiografie van Henri Pirenne werd echter gedwarsboomd. Niet zozeer zijn Vlaams engagement of zijn oproep voor een eigen Vlaamse historische school, maar wel het overlijden van zijn promotor Alfred Cauchie was hiervan de oorzaak. Elias werd leraar aan de atheneum van Brugge en van Gent en behaalde in 1929 zijn doctoraat in de rechten aan de universiteit van Gent. Zijn hoop op een academische carrière bleef dus overeind. Een beurs voor een studieverblijf aan het Istituto Storico Belga in Rome versterkte die droom nog. Zijn Vlaamse overtuiging kostte hem echter een leerstoel aan de Leuvense universiteit. Professor Leon Van der Essen stelde Elias voor als docent bij de Vlaamsche Leergangen. Gevraagd naar zijn

Het weekblad *De Voorwacht* was de spreekbuis van de VNV in Elias' arrondissement Gent-Eeklo. [ADV N, VY900077]

overtuiging uitte Elias zich als voorwaardelijk federalist. De kerkelijke overheid van de universiteit stelde een veto uit vrees dat Elias zich niet buiten de Vlaams-nationalistische polemieken zou houden. In 1930 besloot Elias in de actieve politiek te treden en hij richtte de

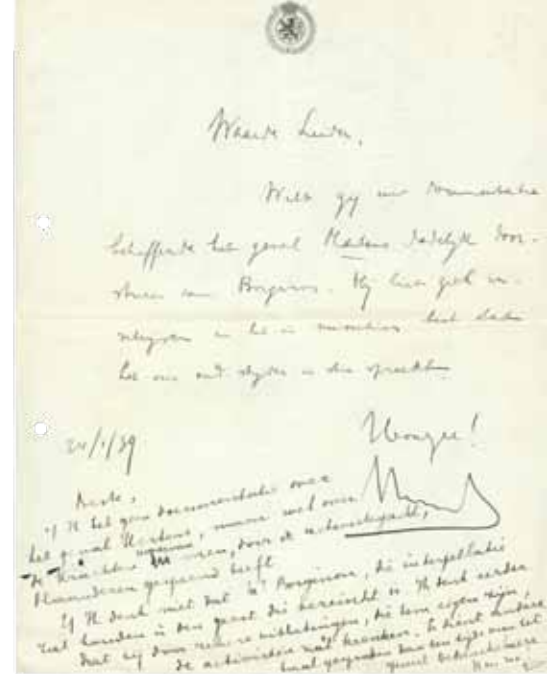
Hendrik Elias en Reimond Tollenaere links achter Staf De Clercq, ca. 1938. [ADV N, VFA879]

Vlaamsch Nationale Volkspartij (VNVP) op met als doel het versplinterde Vlaams-nationalisme samen te brengen op basis van een federalistisch en democratisch programma. De VNVP kende weinig succes door te grote ideologische tegenstellingen en stapte in 1933 mee in de nieuwe rechts-radicalen eenheidspartij Vlaams Nationaal Verbond (VNV) van Staf De Clercq. Elias werd partij-ideoloog en poogde een gematigde federalistische visie door te drukken om zo het VNV uit het politiek isolement te halen. Die visie botste meermaals met de officiële partijlijn, die eerder een radicale Dietse en fascistische richting opging. Zo werden de partijprogramma's van zijn hand vaak geamendeerd en werden de onderhandelingen voor een

Elias op het Vlaams Nationaal Zangfeest in Brussel, 31 augustus 1941, met aan zijn rechterzijde Victor Leemans en aan de andere zijde August Borms, Rob Van Roosbroeck, Cyriel Verschaeve en Jef Van de Wiele. [ADV N, VFAL122]

Brief van Hendrik Elias aan Staf De Clercq, met diens antwoord als aantekening op de brief, 24 januari 1939. [BE ADV N AC383 – Archief Hendrik Jozef Elias, D13145(4/3)]

politieke concentratie met de fascistische partij Rex en de Katholieke Vlaamsche Volkspartij, de Vlaamse vleugel van de katholieke partij, tegengewerkt. Elias raakte steeds meer geïsoleerd in het VNV en moest de radicale propaganda-leider Reimond Tollenaere laten voorgaan als tweede in de rangorde.

Elias speelde geen hoofdrol meer toen het VNV in de collaboratie stapte, maar bleef wel publiekelijk de politiek van het VNV onderschrijven. Einde 1940 werd hij door de Militärverwaltung benoemd als burgemeester van Gent. Na het overlijden van Staf De Clercq in oktober 1942, werd Elias door de Raad van Leiding van het VNV naar voren geschoven als diens opvolger. Na aandringen van Gerard Romsée en Victor Leemans aanvaardde Elias het leiderschap. – Hij was eerder dat jaar, na de dood van Reimond Tollenaere, niet ingegaan op een gelijkaardige vraag

van een zieke De Clercq. – De eerste en voornaamste bekommernis van de nieuwe Leider was het VNV als enige politieke beweging te laten erkennen door de Militärverwaltung. Dat streven verzandde echter in een concurrentiestrijd met de door de SS gesteunde DeVlag van Jef Van de Wiele. Het VNV en de Militärverwaltung, die aanvankelijk het VNV steunde, dolven uiteindelijk het onderspit tegen de SS, met als dieptepunt voor het VNV de ontmoeting tussen Elias, Van de Wiele en Reichsführer SS Heinrich Himmler in het voorjaar van 1944. Elias hoopte Himmler te overtuigen tot een ontbinding van de DeVlag en de erkenning van het Vlaamse volk in het Groot-Germaanse Rijk. Hiermee gooide hij de Groot-Nederlandse gedachte, het voornaamste einddoel van het VNV, overboord. Het bleek onvoldoende: Himmler beperkte zich tot een aanmaning om de openlijke strijd tussen het VNV en de DeVlag te staken. De rol van het VNV als politieke speler in de collaboratie was daarmee de facto uitgespeeld.

In september 1944 vluchtte Elias naar Duitsland, waar hij opnieuw weigerde samen te werken met Van de Wiele. Het Reichssicherheitshauptamt internerde hem daarop in een hotel in het Alpengebied Kleinwalsertal. In mei 1945 werd hij daar gearresteerd door Franse soldaten en in oktober van dat jaar naar Brussel overgebracht. Na

een doodsvonnis bij verstek in 1945, werd zijn veroordeling na verzet en in beroep bevestigd in 1947. De vraag tot cassatie werd in 1948 verworpen. Drie jaar later werd de doodstraf bij gratiebesluit omgezet in levenslang en in 1959 werd Elias vrijgelaten.

Frans Van der Elst, jaren 1950.
[BE ADVN AC164 – Archief Frans Van der Elst]

Elias en zijn naaste medewerkers in het VNV, 1944 (?). V.l.n.r. Karel Lambrechts, Gaston Stuyck, Joris Vansteenland, Hendrik Elias, Piet Wyndaele en Ernest Van den Berghe.
[BE ADVN AC164 – Archief Frans Van der Elst]

Frans Van der Elst en het archief van Hendrik Elias

Elias werd tijdens zijn proces verdedigd door Felix Beeckman, Jozef De Meester en Frans Van der Elst. Met de jonge advocaat Van der Elst ontstond al snel een vertrouwensband. Gedurende de veertien jaar dat Elias in de gevangenis verbleef, schreef hij meer dan 600 brieven aan Frans Van der Elst. Aanvankelijk hadden deze brieven als doel zijn verdediging uit te werken en zijn memoires vast te leggen. Na zijn proces schreef hij voornamelijk over zijn hernieuwd wetenschappelijk werk en recenseerde hij de boeken die hij las. De honderden brieven bieden een breed inzicht in de intellectuele evolutie van Elias, zijn beeld over bepaalde personen, de collaboratie en het leven in de gevangenis.

Naast deze omvangrijke briefwisseling bevatten zowel het archief van Hendrik Elias als het archief van Frans Van der Elst zeer omvangrijke dossiers over het proces-Elias. Behalve de diverse nota's ter

Een zeldzaam bewaard ex libris van Hendrik Elias. [BE ADVN AC164 – Archief Frans Van der Elst]

voorbereiding van de verdediging, verslagen van de verhoren, pleidooien en vonnissen bevatten de dossiers meer dan 380 brieven over het proces, naast de problemen omtrent zijn invrijheidstelling en getuigenissen van vrienden onder wie Ernest Van den Berghe, Jules Dhondt, Hendrik Borginon, Adiel Debeuckelaere, Edmond Van Dieren e.a. Eveneens interessant zijn de reconstructie van Elias' toespraken en de artikels voor het VNV.

De 24-delige collectie pamfletten van de Vlaamse beweging en de ingebonden werken van Elias doken vrij snel opnieuw op. [ADVNV]

De vraag van de Wachtmeester 3.

Het was ~~maandag~~ in de ^{gouden jaren} ~~maandag~~ van het jaar 1942. ~~bevestigde de~~ ~~maandag~~ ~~van~~ ~~het~~ ~~jaar~~ ~~1942~~. Het geleide naar aanleiding van het proces van De Dulle, de arrondinementsleider van Ieper. Ik was als gevangene gevestigd door de verdediging in de verd. 's morgens vroeg te Gent, samen met nog een ander gevangene - een lid van de S.D. die later gefusileerd werd - "uitgehaald" (dit is de technische gevangenis term) om, onder geleide van twee rijks-waekters en van een wachtmeester, naar Ieper gevoerd te worden. In de voormiddig, met de hooftaken, ging de reis tamelijk vlot. In de namiddig, bij de temp. Ker, moesten wij op allerliefst boemel brengen waekten. Het was in 's Klein station, waar wij opgale. ten gale in de waektkamer van het personeel, dat de wachtmeester zich plab tot hij ventde en mij te zeggen: M. Elias, ik heb u voor de oorlog gekend als advocaat te Gent en dikwijls horen pleken. Ik heb mij altijd afgevraagd hoe gulle en vasterij

Het archief van Hendrik Elias op zich draagt amper sporen van zijn activiteiten voor 1945. Naast zijn diploma's, zijn enkel de deelne-mingsbrieven bij het overlijden van zijn moeder in 1941 en een zestal losse stukken betreffende het VNV bewaard gebleven. Deze stukken zaten tussen de pagina's van het door Elias geschreven VNV-programma *De Dietsche Volksstaat*, bewaard in de restanten van zijn bibliotheek. Zijn persoonlijk archief van voor 1945 is grotendeels verloren gegaan of als bewijsmateriaal opgenomen in de dossiers van het Krijgsauditoraat. Zelf schreef Elias aan Van der Elst dat het geen nut had zijn oude briefwisseling op te sporen. Hij was, naar eigen zeggen, nooit een groot schrijver geweest, dus was de kans miniem nog ergens briefwisseling aan te treffen.

Een opvallend element in het verhaal van Elias' archief is de her-opbouw van zijn bibliotheek tijdens zijn gevangenschap. Reeds in maart 1946 vroeg Elias aan Van der Elst om eventuele restanten van zijn uitgebreide bibliotheek op te sporen en te verzamelen. Delen van zijn boekenverzameling, die volgens Elias zelf 'drie- tot vierdui-zend' exemplaren bevatte, werden in september 1944 toevertrouwd of uitgeleend aan een aantal vrienden - zo werden er boeken ondergebracht bij zijn huishoudster en bij Maurits Van Haegendoren in het

De eerste pagina van *De Vraag van de Wachtmeester* (1960-1961), het sleutelstuk van Elias' *Gedenkschriften en beschouwingen*, 1960. [BE ADVNV AC 383 - Archief Hendrik Jozef Elias, D13157(3/1)]

Algemeen Rijksarchief. Het grootste gedeelte van zijn bibliotheek en de daarbij horende wetenschappelijke notities gingen echter verloren. Al was Elias er volgens een brief van 5 oktober 1949 eerder van overtuigd dat het merendeel van zijn oude bibliotheek eenvoudigweg verduisterd was. In het najaar van 1947 reconstrueerde hij op basis van een lijst bewaard door zijn huishoudster, een deel van zijn bibliotheek in een vijfdelige inventaris met 500 titels. In de loop van de jaren dook ongeveer de helft daarvan op. Frans Van der Elst zorgde op zijn beurt voor een regelmatige aanvoer van publicaties uit openbare bibliotheken, het Algemeen Rijksarchief, de Koninklijke Bibliotheek en uiteindelijk ook de Bibliotheek van het Parlement. Elias had tijdens zijn gevangenschap zijn academische interesse herwonnen en maakte voor Van der Elst talloze recensies, samenvattingen en aantekeningen van boeken die hij las. Een groot deel van de boeken die Van der Elst op suggestie van Elias verzamelde of kocht, kwam uiteindelijk in de bibliotheek van Van der Elst terecht.

Terug naar de historiografie

Tijdens zijn gevangenschap hernam Elias zijn oude ambitie om een Ideengeschichte van de Zuidelijke Nederlanden te schrijven. Een eerste aanzet kwam er met het niet-gepubliceerde manuscript *Geschiedenis van het nationaal gevoel in de Zuidelijke Nederlanden* in 1947. Dit werk vormde de basis voor zijn magnum opus *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte, 1780-1914* gepubliceerd tussen 1963 en 1965. In 1969 werd die publicatie gevolgd door *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging, 1914-1939*. Voor de *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte* werd Elias gelauwerd met onder meer de Prijs van de Vlaamse Provincies en de Frans Van Cauwelaert Prijs. De toekenning van beide prijzen ging gepaard met heel wat controverse, wat Elias uitgebreid

Hendrik Elias en zijn echtgenote Flora Moerman, jaren 1960.
[BE ADVN AC383 – Archief Hendrik Jozef Elias]

documenteerde. Daarnaast bevat zijn archief verschillende tekstversies van zijn historische tweeluik, talloze steekkaarten en uitgebreide briefwisseling van Elias over zijn onderzoek met onder meer Pieter Geyl, Arie W. Willemssen, Rob Van Roosbroeck en Albert De Jonghe.

Het sluitstuk van zijn historisch oeuvre, *Het Vlaams-nationalisme in de Tweede Wereldoorlog*, werd echter

nooit voltooid. Nochtans nam Elias reeds kort na de oorlog aanvang met het schrijven van de geschiedenis waarin hijzelf een hoofdrol speelde. In 1945 en 1946 schreef hij in brieven aan Frans Van der Elst zijn memoires neer die, samen met andere teksten, de basis vormden voor zijn onuitgegeven *Gedenkschriften en beschouwingen* (1959-1961). Na de voltooiing van *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging* poogde Elias die *Gedenkschriften* te herwerken naar een historisch beter onderbouwde studie die *Het Vlaams-nationalisme in de Tweede Wereldoorlog* moest heten. Toch bleef hij steeds aarzelend over een eventuele publicatie. Hij vroeg zich af of het zinvol was de Vlaamse beweging opnieuw te confronteren met oude tegenstellingen en was zich daarnaast ook bewust van zijn evoluerende opvattingen over de collaboratie. Ook de nieuwe onderzoeksbevindingen die Albert De Jonghe hem aandroeg, speelden mee in die overweging. Zijn overlijden op 2 februari 1973 brak de intentie definitief af. Samen met zijn talrijke geschriften over nationalisme, behoort het manuscript sindsdien tot zijn onuitgegeven erfenis. [rc]

Dit artikel kwam mede tot stand dankzij de talrijke en deskundige notities van Wim Van der Elst die de overdrachten van de archieven van Hendrik Elias en Frans Van der Elst begeleiden.

Bronnen bij deze bijdrage: Br. De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt, 1994; F. Van der Elst, *De bewogen jaren. Mijn memoires, 1920-1958*, Tielt, 1985; F. Van der Elst, Dr. Elias als leider van het VNV, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, nr. 3, 1974, pp. 83-105; P.J. Verstraete, *Hendrik Jozef Elias: biografie*, Kortrijk, 2005, 2 dln.